T.A. KERUENOW, O.K. GAÝLYÝEWA, A.T. KURTÇAEW

HÄZIRKI TÜRKMEN EDEBI DILI

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASY ÝOKARY WE ÝÖRITE ORTA BILIM MINISTRLIGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET UNIWERSITETI

T.A.KERUENOW, O.K.GAÝLYÝEWA, A.T.KURTÇAEW

HÄZIRKI TÜRKMEN EDEBI DILI

(FONETIKA, LEKSIKOLOGIÝA)

(OKUW GOLLANMA)

NÖKÜS
«QARAQALPAQSTAN»
2019

UDK: 811.512.164'06:808.1(075.8)
BBK: 81.2 Turm
K-38

T.A. Keruenow, O.K. Gaýlyýewa, A.T. Kurtçaew. Häzirki türkmen edebi dili. 5120100 – Filologiýa we dilleri okatmak (türkmen filologiýasy) tälim ýönelişi üçin okuw gollanma. — Nöküs. «Qaraqalpaqstan» 2019–ýyl, 128 – sahypa.

ya 7

Okuw gollanma filologiýa (gazak dili, türkmen dili) kafedrasynda ýerine ýetirildi.

Garaşsyzlyk döwürde ylym-bilim ugrunda täze öwrülişikler ýüze çykdy. Şeýlelikde, dil biliminiň kada-kanunlaryny, ösüş taryhyny, bu günki ösüş aýratynlyklaryny dünýä dil biliminiň tejribesi hem-de milli dil bilimi esasynda bu günki ylmyň nukdaý nazaryndan öwrenmek derwaýys meseleleriň biridir. Şonuň üçin bu okuw gollanmada türkmen dil biliminiň grammatikasy, şonuň içinde fonetika we leksikologiýa meseleleri, olaryň özüne mahsus nazary häsiýetleri barlag edilýär. Bu barlaglar rus, özbek, garagalpak, türkmen dil biliminde ýüze çykan ylmy barlaglar bilen deňeşdirme görnüşde alyp barylýar.

Okuw gollanma Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersitetiniň, Nöküs döwlet pedagogika institutynyň türkmen filologiýasy bakalawr tälim ýönelişinde bilim alýan talyplar üçin niýetlenilýär.

Özbegistan Respublikasy Ýokary we ýörite orta bilim Ministrligine garaşly Ýokary we ýörite orta, kesp-hünär bilim ugurlary boýunça Okuw-metodiki birleşmeleriniň hyzmatyny Laýyklaşdyryjy Geňeşi tarapyndan neşir etmäge rugsat berilen.

Syn ýazanlar:

Ş. Abdinazimow – *Garagalpak döwlet uniwersiteti garagalpak dil bilimi kafedrasynyň professory, filologiýa ylymlarynyň doktory*

A. Alniýazow – *Öz YA Garagalpagystan bölümi gumanitar ylymlar ylmy – barlag institutynyň direktory, filologiýa ylymlarynyň kandidaty*

B. Dilanow – *Ajiniýaz adyndaky Nöküs döwlet pedagogik instituty Garagalpak dili kafedrasynyň uly mugallymy, filologiýa ylymlarynyň kandidaty*

ISBN 978-9943-5746-0-1

© «Qaraqalpaqstan» neşirýaty, 2019.
© T.A. Keruenow, O.K. Gaýlyýewa, A.T. Kurtçaew. 2019.

GIRIŞ

Garaşsyzlyk ýyllarynda dil meselelerini öwrenmek we onuň ulanylyş meýdanyny giňeltmek has möhüm ähmiýete eýe boldy. Ýurdumyzda ylym–bilimi ösdürmek, şonuň bilen birlikde, dil biliminiň esaslaryny çuňňur öwrenmek derwaýys meseleleriň biridir. Sebäbi Prezidentimiz Ş.M.Mirziýoýewiň 2017-nji ýyl 7-nji fewraldaky «Özbegistan Respublikasyny ýene-de ösdürmek boýunça Hereketler strategiýasy hakynda»ky Permanynda ylym-bilimi ösdürmäge aýratyn üns berilýär. Şonuň üçin hem «Hereketler strategiýasy – tälim we ylym ugrundaky reformalaryň möhüm esasysy» hasaplanýar. Şeýlelikde, Watanymyzyň gelejegi, halkymyzyň ertirki güni, ýurdumyzyň dünýä siwilizasiýasynda mynasyp orun eýelemegi ýaşlarymyzyň tälim-terbiýesine, bilim derejesine, nähili ynsan bolup kemala gelmegine sözsüz baglydyr. Bu oňat maksatlar ýurdumyzda amala aşyrylýan giň göwrümli reformalaryň esasy ugurydyr. Sebäbi, Respublikamyzda halkymyzyň, aýratyn hem ýaş nesliň ruhuýetini ýokarlandyrmak, edebiýatymyzy we sungatymyzy has-da ösdürmek, ýaşlary milli medeniýetimize hormat ruhunda terbiýelemek esasy meseleleriň biridir. Şonuň üçin hem habar beriş – kommunikasiýa tehnologiýalarynyň gündelikli durmuşymyzdan möhüm orun eýeleýän bu günki günde dil we edebiýat meselelerine hem aýratyn üns berilýär. «Edebiýata we sungata, medeniýete üns bermek – bu iň ilkinji gezekde halkymyza üns, gelejegimize üns bermekdir»[1] – diýen sözlerde halkymyzyň näçe asyrlyk altyn hazynasy hasaplanan medeni mirasymyz, edebi mirasymyzyň bu gündäki ähmiýeti, ýaşlarymyza geçmiş we bu gününden sapak berýän terbiýe mekdebi bolýandygy hakyndaky pikirler jemlenen. Aýratyn hem ýaş nesilde kitaba söýgi döretmek, olarda kitap söýüjilik medeniýetini ösdürmek uly ähmiýete eýedir. Çünki, dilsiz jemgyýetçilik durmuşynyň ösüşini, ondaky gazanylan

---

[1] Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017, 4 август.

üstünlikleri, toplanan medeni we ruhy baýlyklary göz öňümize getirmek kyn. Deňeşdirme bilen aýtsak, türki dil iň naýbaşy dilleriň biridir. Biziň dilimiziň gadymy hem-de baý dillere degişlidigini, onuň «şireliligini», «many goýazlygyny», inçe duýgulary aňladýan örüsini, «müň dürli öwüşgin» berip bilýändigini ýatlamak ýerliklidir. Edebi dil taryhy kategoriýa bolup, onuň ösüşi, normalanyşy hemme döwürlerde birmeňzeş bolmaýar. Meselem, XX asyryň ýigriminji ýyllaryndan öň edebi dil az sanly sowatly adamlara hyzmat eden bolsa, söňky ýyllaryň içinde ol umumy halk serişdesine öwrüldi. Onuň ýerine ýetirýän jemgyýetçilik funksiýasynyň çägi giňedi.

Häzirki wagtda Respublikamyzyň ýokary okuw jaýlarynyň «türkmen filologiýasy» tälim ýönelişinde «Häzirki zaman türkmen dili» (Fonetika, Leksikologiýa) aýratyn ders hökmünde okadylyp gelinýär. Türkmen dil biliminiň bu bölümlerini öwrenmekde soňky ýyllarda ep-esli öňegidişlikler boldy, onuň ençeme meseleleri eksperiment esasynda derňeldi we türkmen dilçi alymlary tarapyndan ençeme monografiýalar, derslikler, okuw golanmalary ýazyldy.

Bu boýunça M.N.Hydyrow we K.Begenjowyň[2], T.Täçmyradow we M.Hudaýgulyýewiň[3], M.Hudaýgulyýewiň[4], K.Agaýew we T.Bekjäýewiň[5], H.Bagyýewyň[6], A.Nurmuhammedowyň[7], garagalpak dil biliminde A.Dawletov[8] we başgalaryň işleri ygtybarly ylmy çeşmeler bolup hyzmat edip geldi we şu çeşmelere daýanyldy.

---

[2] Хыдыров М.Н., Бегенжов К. Түркмен дилиниң фонетикасы. – Ашгабат: 1948,1956, 1960, 1977.

[3] Тәчмырадов Т., Худайгулыев М. Хәзирки заман түркмен эдеби дилиниң фонетикасы. – Ашгабат: Түркменистан, 1970.

[4] Худайгулыев М. Хәзирки заман түркмен дили. Фонетика. – Ашгабат: 1992.

[5] Agaýew K., Bekjäýew T. Dil bilimine giriş. – Aşgabat: 2007; Bekjäýew T. Umumy dil bilimi. –Aşgabat: Türkmen döwlet neşiriýady, 2010.

[6] Bagyýew H. Dil bilimine giriş. . –Aşgabat, 1988.

[7] Nurmuhammedow A. Türkmen dilinde sözüň bogun gurluşy. –Aşgabat: Ylym, 2005; Türkmen dilinde söz basymy. –Aşgabat: Ylym, 2012.

[8] Даўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим, 1995; Давлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. – Нөкис: Билим, 1999; Dawletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2005.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017. – Б.29.

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017. – Б.485.

3. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017, 4 август.

4. Agaýew K., Bekjäýew T. Dil bilimine giriş. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşiriýady, 2007.

5. Azymow P., Garaýew N., Sopyýew G. Türkmen diliniň orfografiýasy we punktuasiýasy. – Aşgabat, 1983.

6. Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. – Aşgabat: Türkmenistan, 1976.

7. Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat: Türkmenistan, 1969.

8. Bagyýew H. Dil bilimine giriş. – Aşgabat: Magaryf, 1992.

9. Bekjäýew T. Umumy dil bilimi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşiriýady. 2010.

10. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. – М. . 1977.

11. Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat, 2012.

12. Weýisow B., Babaýewa G. Türkmen dilinden tejribelik (praktikum), – Aşgabat: Türkmen döwlet neşiriýat gullugy, 2012.

13. Cöňňäýew Ýa. Türkmen diliniň leksikasy. 1 bölüm. – Aşgabat: Türkmenistan, 1972.

14. Даўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. – Нөкис: Билим, 1999.

15. Даўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси –Нөкис: Билим, 1995.

16. Dawletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2005.

17. Kürenow S. Türkmen diliniň uzyn we gysga çekimlileri. – Aşgabat. 1971.

18. Kulmanow G. Fonetika. Srawnitelnaýa grammatika russkogo i turkmenskogo ýazyka. – Aşhabat, 1964.

19. Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). – Aşgabat, 2010.

20. Nurmuhammedow A. Türkmen dilinde sözüň bogun gurluşy. – Aşgabat: Ylym, 2005.

21. Nurmuhammedow A. Türkmen dilinde söz basymy. – Aşgabat: Ylym, 2012.

22. Maşakow H. Türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň fonema sostawy. – Aşgabat, 1975.

23. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – М., 1976.

24. Потапова Р.К. Речь: коммуникация: информация: кибернетика. – М., 1997.

25. Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika – Aşgabat, 2002.

26. Täçmuradow T., Hudaýgulyýew M. Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy. – Aşgabat: Ylym, 1970.

27. Hydyrow M. we Begenjow K. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika – Aşgabat, 1960.

28. Sapaýew A.Türkmen dilinde söz basymy. Kand..diss. – Aşgabat. 1967.

29. Худайгулыев М. Хәзирки заман түркмен дили. Фонетика. – Ашгабат: Turan, 1992.

30. Ezizow G. Türkmen sährasy. Goşgular, sonetler. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullygy, 2018.

MAZMUNY

Giriş..3
I Bap. Fonetika – dil sesleri baradaky ylym...6
1.1. Fonetikanyň öwrenýän obýekti. Fonetikanyň görnüşleri.................................6
1.2. Sözleýşiň fonetik birlikleri...11
1.3. Akustika barada düşünje, Tebigatdaky sesler we sözleýiş sesleri.......14
1.4. Sözleýiş apparaty we onuň gurluşy. Gep organlarynyň sesleri emelegetirmekdäki hyzmaty...17
1.5. Gepleýiş sesleri we harplary. Transkripsiýa. Fonema we wariant. Fonologiýa barada düşünje...25
1.6. Çekimlileriň emele gelişi, fonema sostawynyň öwrenilişi, çekimli fonemalaryň toparlara bölünişi...28
1.7. Çekimsiz fonemalar, olaryň toparlara bölünişi...38
1.8. Sesleriň sazlaşygy, çekimli sesleriň sazlaşygy (singarmonizm)........44
1.9. Türkmen dilinde sözüň bogun gurluşy...51
1.10. Türkmen dilinde söz basymy..59
II Bap.Leksikologiýa – söz we sözlük düzümi öwrenýän ylym..........................71
2.1. Leksikada öwrenilýän meseleler, maksady we wezipeleri.............................71
2.2. Sözleriň many aýratynlyklary taýdan toparlara bölünişi..............................76
2.3. Bir manyly we köp manyly sözler...80
2.4. Türkmen dilinde omonimler..86
2.5. Türkmen dilinde sinonimler..91
2.6.Türkmen dilinde antonimler...96
2.7.Häzirki zaman türkmen diliniň umumhalky we umumhalky däl leksikasynyň düzümi..99
2.8.Türkmen dilinde terminologiýanyň döreýşi we terminleriň döreýiş ýollary..104
2.9.Türkmen diliniň frazeologiýasy (Durnukly söz düzümleri)..........................108
2.10.Sözlükler. Sözlükleriň görnüşleri...112
Netije...121
Peýdalanylan edebiýatlar..126

T.A.KERUENOW, O.K.GAÝLYÝEWA, A.T.KURTÇAEW

HÄZIRKI TÜRKMEN EDEBI DILI

(FONETIKA, LEKSIKOLOGIÝA)

(OKUW GOLLANMA)

Türkmen dilinde
«Qaraqalpaqstan» neşirýaty
Nökis — 2019

Redaktor *S. Jepbarowa*
Operator *N. Yakubowa*

Original-maketden çap etmäge rugsat edilen wagty 05.09.2019.
Kagyz formaty 60x84¹/₁₆. Ofset çap ediliş usuly. Edebi garniturasy — «Times New Roman». Möçberi 8,0 h/l., 7,44 şertli h/l., 6,91 Hasap- neşir listi. Jemi 100 nusqa. Bahasy şertnama esasynda. Tiražy № 48.

Licenziýa Al №114.

«Qaraqalpaqstan» neşirýaty: 230100,
Nökis şäheri, Garagalpagystan köçesi, 9.

«Qaraqalpaqstan» neşirýatynda çap edildi.

ISBN 978-9943-5746-0-1
9 789943 574601

«QARAQALPAQSTAN»